

Musul ve Çevresi: Zengiler Dönemi (1127-1233) Sosyal Hayat

Mosul and its Surroundings: Zengids Era (1127-1233) Social Life

Füsun Kara*

Öz

Bu çalışmada, Zengiler döneminde Musul ve çevresinin politik, coğrafi, kültürel, ekonomik ve sosyal yapısı incelenerek, bu alanlarda yaşanan değişimler ve gelişmeler ele alınmıştır.

İmadeddin Zengi'nin, Sultan Mahmud'un oğullarının atabegi olarak Musul'a vali olarak tayin edilmesiyle kurulan Zengiler Devleti, Atabeg Zengi döneminde, el-Cezire'nin büyük bir kısmına ve Bilâd-ı Şam'ın önemli şehirlerinden olan Hama, Hımıs ve Haleb'i içerisine alan geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir. Zengi'nin ölümünden sonra devlet, oğulları Nureddin Mahmud ve Seyfeddin Gazi arasında taksim edilince yeni sınırlar oluşmuş, Nureddin, Haleb ve çevresine hâkim olurken, Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Mudâr ise Gazi'nin yönetimine geçmiştir. Sincar'ın 1170 yılında II. İmadeddin'in, Cizre'nin 1180 yılında Sercenşah'ın yönetimine geçmesiyle Musul Atabegliği'nin sınırları gittikçe küçülmüştür. Selahaddin Eyyubi'nin ortaya çıkışıyla, Musul Atabegleri nüfuzlarını muhafaza etmeye çalışarak daha çok ülkenin sınırlarını korumaya yönelik siyasetin uygulayıcısı olmuşlardır.

Anahtar sözcükler: Zengiler Dönemi, Musul, İmadeddin Zengi, sosyal hayat, Atabek.

* Prof. Dr.: Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü:
fkara@firat.edu.tr: Orcid:0000-0002-2100-1788

Abstract

In this study, the political, geographical, cultural, economic and sozial structures of Musul and the surrounding area during the Zengids times were examined in terms of the changes and improvements in those fields.

The Zengids State, which was founded after İmadeddin Zengi was appointed to Musul as a governor as the Atabeg of Sultan Mahmud's sons, cotroled a big part of el-Cezîre and a large geographical area including Hama, Hımıs and Haleb, which very important cities of Bilâd-ı Şam during the reign of Atabeg Zengi. After the distribution of the state between his sons Nureddin Mahmud and seyfeddin Gazi upon Zengi's death, new borders occured; while Nureddin ruled Haleb and the surrounding area, Gazi governed Diyâr-ı Rebîa and Diyâr-ı Mudâr. The borders of Musul Atabegid got smaller after II. İmadeddin started ruling Sincar in 1170 and Sencerşah started governing Cizre in 1180. After Selahaddin Eyyubi, atabegs of Musul tried to keep their authority and applied the policy of protecting the borders of the country.

Keywords: Zengids State, Musul, İmadeddin Zengi, Social Life, Atabeg

Giriş

Zengiler Devleti'nin kurucusu Atabeg İmadeddin Zengi, Kasımüddeve Aksungur'un oğlu idi. Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli komutanlarından olan Aksungur, Sultan Melikşah'a olan yakınlığı ile biliniyordu. Vezir Nizamülmülk'ün tavsiyesiyle 1087 yılında Haleb Valiliğine tayin edilen Aksungur, devlet merkezinden uzalaşmasına rağmen, Melikşah'ın ölümüyle Selçuklu ailesi içerisinde başlayan taht mücadelelerinde aktif roller üstlendi. Bu mücadeleler esnasında önceleri Suriye Meliki Tutuş'un yanında yer aldı ise de daha sonra ondan ayrılarak Melikşah'ın oğlu Berkıyaruk'un saflarına geçti. Berkıyaruk'a sadakatle bağlı olan Aksungur, bu uğurda Tutuş ile Haleb civarında giriştiği savaş esnasında yalanarak öldürüldü (Mayıs1094)¹.

Babası öldürüldüğünde henüz birçocuk olan imadeddin zengi o sırada haleb'de idi. Kerbuga, 1096 yılında Musul'a vali tayin edilince, Zengi'yi

¹ İbnü'l Esîr, et-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l- Atabekiyye bi'l-Mevsil, Yayınlayan ve tahkik eden, Abdulkâdir Tuleymât, Kahire,1963, s.4, 12-13; Coşkun Alptekin, The Reign of Zangi (521-541/1127-1146); Coşkun Alptekin, "Aksungur", DİA, C.II, s.296.

Haleb'den Musul'a getirtti. Böylece Musul ile ilk kez temasa geçen Zengi, Kerbuga'dan sonra Musul'a getirtti. Böylece Musul ilk kez temasa geçen Zengi, Kerbuga'dan sonra şehrin valiliğini üstlenen Musa et-Türkmani, Çökürmüş, Çavlı, mevdud ve Aksungur el-Porsuki gibi emirlerin hizmetinde bulundu. Mevdud ile birlikte Haçlılara karşı yürütülen mücadelelere katıldı. Aksungur el-Porsuki'nin valiliği döneminde Halife el-Müsterşid'in düşmanı Hille Emiri Dübeys b. Sadaka'ya karşı açılan savaşta gösterdiği hizmetlerden dolayı Vasıt'ın ıktasını elde etti. Bir süre sonra da kendisine, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Basra şehri ikta edildi (1125)².

Sultan Mahmud, Bağdat'taki Selçuklu otoritesini kırmak isteyen Halife Müsterşid'in olumsuz tavırlarına karşı, Bağdat'ı kuşattı. Şehre giren Selçuklu ordusu, halifelik kuvvetleri karşısında ağır kayıplar verdi. Bunun üzerine sultan, Vasıt'ta bulunan Zengi'ye haber gönderip yardım talep etti. Bu talep doğrultusunda derhal hazırlıklara başlayan Zengi, kalabalık kuvvetlerle Bağdat'a yöneldi. Zengi'nin gelişiyile gelişmelerin aleyhine sonuçlanmasından çekinen halife, Sultan Mahmud'la barış yapmaya razı oldu. Sultan, taraflar arasında barış sağlandıktan sonra, hizmetlerinden dolayı Zengi'yi Bağdat şahneliğine tayin ederek buradan ayrıldı (Nisan 1126).

Aksungur el-Porsuki'nin Bâtıniler tarafından Musul'da öldürülmesi (1127) üzerine kent bu kez oğlu İzzeddin'e verildi ise de aynı yıl içerisinde onun da ölümü Musul için yeni bir valinin tayinini gerektirdi. İzzeddin'in oğlunun vali olmasını isteyen Emir Çavlı, Sultan Mahmud'dan bunu rica etmek üzere Kadı Bahaeddin Şhrezûrî ve Selahaddin Yağısıyani'nin içinde bulunduğu heyeti Bağdat'a gönderdi. Zengi'nin yakın arkadaşı Nâreddin Çakır ile görüşen heyet, onun tavsiyesine uyararak Zengi'nin Musul valisi olmasına karar verip durumu Sultan Mahmud'a ilettiler. Bu isteğe olumlu bakan sultan, İmadeddin Zengi'yi oğulları Alp Arslan ve Ferruhsah'ın atabeği olarak Musul ve ona bağlı yerlere vali tayin etti³.

Eylül-Ekim 1127 tarihinde Musul'a giren Zengi, kendisine valiliğin yolunu açmış olan Yağıbasan'ı emir-i hâcibliğe, Şhrezûrî'yi kadıu'l-kudatlığa,

² İbnü'l Esîr, a.g.e., s. 15-17,19-20,24-25,28.

³ C. Alptekin, "Musul Atabeğliği".s.535.

Çakır'ı da Musul kalesi ve Musul'a bağlı diğer kalelerin dizdârlığına tayin ederek idari ve askeri yapılanmayı gerçekleştirdi⁴.

Sultan Mahmud'dan aldığı menşûra dayanarak ülkesinin sınırlarını genişletmek isteyen Atabeg Zengi, Musul'a tayin edildiği yıl içerisinde, Aksungur el-Porsuki'nin memluklarından Cizre, Sincar, Hâbûr ve Harran'ı, Artuklu Teemirtaş'tan Nusaybin'i alarak Musul'a bağladı⁵. Ertesi sene Haleb'deki karışıklıklardan istifade ederek buraya hâkim oldu⁶.

Bu arada Selçuklu Sultanı Sincar, halifeye karşı Hille Emiri Dübeys b. Sadaka'yı destekleyerek Musul'u Dübeys'e vermek istedi. Irak Selçuklu sultanı Mahmud'la bizzat görüşen Zengi, değerli hediyeler ve yüklü miktarda meblağ vermek suretiyle Musul'un kendisinde bırakılmasını sağladı⁷.

Musul'da otoritesini sağlama alan Zengi, Dımaşk Atabegliği'nin topraklarını ele geçirme planlarını adım adım gerçekleştirmek üzere Dımaşk atabegi Böri'den Haçlılara karşı yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Böri, Hama valisi olan oğlu Sevinç'in komutasında küçük bir birliği yardıma gönderdi. Zengi, önce Sevinç'i tutsak etti (Eylül 1130) ve ardından da Hama'yı ele geçirdi. Buradan Hıms'a yönelip şehri kuşattı ve bir sonuç elde edemedi Haleb'e döndü⁸.

Zengi, bundan sonra, Antakya ile Haleb arasında önemli bir mevki olan Esârib kalesini Haçlılardan almayı başardı(h.524/m.1129-1130)⁹. Bu sırada kendisine karşı Artukluların birleşmeleri üzerine yönünü kuzeye çevirerek birleşik Artuklu ordusunu mağlup edip Serce ve Dora'ya hâkim oldu.

Diğer yandan halife ile Zengi'nin hasmı Hille emiri Dübeys Irak'dan kaçmış, kendisine sığınacak yer ararken kaybolarak Dımaşk Arabeyliği'nin eline

⁴ İbnü'l Esîr, a.g.e., s.35.

⁵ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 2001, s.154.

⁶ İbnü'l Esîr, a.g.e., s.38.

⁷ C. Alptekin, a.g.e., s. 33.

⁸ G.Ö. Bezer, "Böriiler (Dımaşk Atabegliği)", Türkler, C.IV, s.851.

⁹ İbnü'l Esîr, a.g.e. s.39-42.

geçmişti. Zengi, Börü'nin oğlu Sevinc'e karşılık Dübeys'i teslim aldı ve bir süre sonra Sultan Sancar'ın emri Doğrultusunda serbest bıraktı (1131)¹⁰.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ölümünden (Eylül 1131) sonra ortaya çıkan iktidar mücadelelerinde Zengi, çıkarları gereği sultanın kardeşi Mesut'u destekledi. Mesud saltanatını onaylatmak üzere Bağdat'a yürürken, Zengi de ona yardımcı olmak üzere Tikrit'e yöneldi ise de Melik Selçukşah'ın atabegi Karaca es-Sâki tarafından mağlup edildi. Sultan Mesud'un, Selçuklu tahtının diğer varisi olan kardeşi Selçukşah'ın ve halifenin, Sultan Sancar'a karşı birleşmeleri üzerine onlardan ayrılıp Sancar'ın emri ile Bağdat'a hareket etti. Bağdat'ta halifelik kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılan zengi, Musul'a çekildi¹¹.

Zengi'yi cezalandırmak isteyen halife çok geçmeden Musul'u kuşattı (Temmuz 1133). Zengi'nin nâibi Nasreddin Çakır'n aldığı önlemler karşısında bir sonuç elde edemeyen halife kuşatmayı kaldırarak Musul'dan ayrıldı¹². Kuşatmanın kaldırılmasından sonra yönünü Musul'un dağlık alanlarındaki korunaklı kalelere çeviren Zengi, “ Akru'l-Humeydiyye, Kevaşi, Şûş ve Hakkâriyye bölgesinin diğer bazı kalelerini ele geçirdi. Bunun akabinde Artuklu topraklarına girip Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud'u ağır bir şekilde mağlup etti (1134)¹³.

Dımaşk'taki gelişmeler Atabeg Zengi'ye Dımaşk'a tekrar müdahale etme fırsatını yarattı. 1132 yılında Dımaşk Atabegi Börü'den sonra tahta geçen oğlu İsmail, halka ve emirlerine karşı kötü tutumu nedeniyle emirleri tarafından yalnız bırakılınca, Zengi'ye Dımaşk karşılığında kendisine yardım etmesini bildirdi. Vakit kaybetmeden harekete geçen Zengi, bu sırada İsmail'in öldürülüp yerine kardeşi Şihabeddin Mahmud'un geçirilmesine aldırmadan

¹⁰ İbnü'l Esîr, a.g.e., s.46-47.

¹¹ İbnü'l Esîr, el-Kâmil fit Tarih, Trk trc. İslâ Tarihi, el-Kâmil fit Târih Tercümesi, Çev. Abdülkerim Özaydın, C.X, İstanbul, 1987, s. 531-533.

¹² İbnü'l Esîr, a.g.e., s. 47-48.

¹³ Remzi Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1989, s.64-66.

Dımaşk'a kadar ilerledi. Nihayetinde Mahmud ile bir anlaşma yapan Zengi Buradan ayrıldı (1135)¹⁴.

Bütün Suriye'yi tek bir çatı altında toplamak isteyen Zengi, birkaç kez Hımıs'ı kuşatmasına rağmen ele geçiremedi. 1138 yılında Şihabeddin Mahmud'un dul kalan annesi Zümrürüd Hatun'la evlenerek bu şehrin çeyiz olarak verilmesini sağladı¹⁵. Bu iki Türk Devleti arasında yapılan anlaşma kısa bir süre sonra tekrar bozuldu. Dımaşk Atabeğliği'nin ileri görüşlü veziri Üner, 1139'da Mahmud öldürülünce yerine kardeşi Muhammed'i geçirdi. Diğer kardeşi Behramşah ise yönetimde hak iddia ederek Zengi'ye sığındı. Dımaşk'taki gelişmelere kayıtsız kalmayan Zengi, Dımaşk'a yönelerek Baalbek'i zapt etti. Zengi'nin gittikçe büyüyen bir tehlike olduğunu gören Üner ise Haçlılarla ittifak etti. Dımaşk'ı baskı altında tutmaya devam eden Zengi ittifak karşısında Dımaşk'tan ayrıldı¹⁶.

Aynı yıl Artuklu Timurtaş üzerine yürüyen Zengi, Dara, Resu'l-ayn, Cebel Cûr ve Zu'l -karneyn'e hâkim oldu¹⁷

A. Sosyal Hayat

1. Atabeg Ailesi ve Halk

Zengilerin hâkim olduğu coğrafya farklı dinleri, milletleri ve kültürleri bir arada barındırmaktaydı. Ülkenin geneli İslam diyarı olmakla birlikte bölgede Süryaniler, Yahudiler, Mecusiler ve diğer din mensupları da bulunuyordu

Ülkede Hıristiyan ahalinin bulunduğu çok sayıda köyler mevcuttu. Onların pek çok yerde çok sayıda ibadethaneleri vardı. Hıristiyan halktan başka küçük yerlerde ve büyük şehirlerde Yahudi cemaatleri de yaşıyor ve onlara ait mahalleler bulunuyordu. XIV. yy'da el- 'Akr kalesinde Müslümanlarla bir arada yaşayan Yahudilerin sayısı 1100 kadardı¹⁸. Yahudiler yetenekleri ölçüsünde tıp, astronomi, kitabet gibi alanlarda adlarını duyurmuşlardı. Örneğin, Nureddin Mahmud'un kardeşi Seyfeddin Gazi'nin müneccimi Burhanu'l-mülk lakaplı

¹⁴ C.Alptekin, Dımaşk Atabeğliği, s.108-109.

¹⁵ Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, C.II, Ankara, 1987, s.185,

¹⁶ İbnü'l Esîr, a.g.e., s.58-59.

¹⁷ C. Alptekin, The Reign of Zangi, s.80-81.

¹⁸ Şerefhan, Şerefname, s.126.

Yahudi Joseph idi¹⁹. Gayr-ı Müslim halk, Zengi ailesinin sağladığı güven ortamında Müslümanlar ile bir arda barış içerisinde yaşarlardı. Daha önceleri Gürcüler tarafından tutsak edilmiş Müslüman askerler, Vezir Cemaleddin el-İsfehani'nin gayretleri sonucunda, Musul'a getirilince Müslümanlar gibi Hıristiyanlar da buna pek sevinmişler ve bununla teselli bulmuşlardı²⁰. Haçlılarla geçen yoğun mücadeleler sırasında gayr-ı Müslimler bundan zarar görmediler. Aksine, Atabeg Zengi, böyle bir ortamda onları himaye ediyor ve kalplerini kazanıyordu. Nitekim Süryani Mihail'e göre İmadeddin Zengi, Urfa'nın fethinden sonra sadece isyancı Ermenileri şehirden çıkartmış ve yerlerine sadakatlerinden dolayı üç yüz Yahudi ailesi yerleştirmişti.

Süryani Mihail, Haçlı mücadelelerinin en yoğun olduğu Nureddin Mahmud B. Zengi döneminde Hıristiyan ve Yahudi ahaliye karşı takınılan bazı olumsuz tavırlardan söz etmektedir. Ona göre, Nureddin Mahmud, Nusaybin ve civarında yeni yapılan ibadethaneleri yıktırması²¹ vergilerini arttırmış ve Müslümanlardan ayırt edilmeleri için bele birer kemer bağlama, saç uzatmama, Yahudiler için de omuzlarında kırmızı bir bez bulundurmalarını emretmişti²². 1171 yılından Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölümüne kadar yürürlükte olan bu uygulama onun ölümüyle II. Seyfeddin Gazi tarafından kaldırılmıştı. Yaklaşık üç yıl devam eden bu yaptırımlar gayri Müslim halkın mağdur olduğu anlamına gelmemelidir. Nitekim bu uygulamalardan dem vuran Süryani Mihail'in de bir süre sonra kendi dindaşları tarafından Müslümanları Hıristiyan yapmağa çalıştığına dair bir şikayet Musul atabeyi Seyfeddin'e iletilmiş, uzun süren araştırmadan sonra bunun bir iftira olduğu ortaya çıkmış ve nihayetinde patrik Mihail'e vesika verilmiş ve iftiracılar da kaçmıştı²³.

Atabeg ailesinin engin adaleti ve hoş görüsü yanında bölgenin onlarla birlikte emniyet ve istikrara kavuşması, iktisadi refahın toplumun bütün kesimlerine ulaşması halk ile onlar arasında derin bir sevgi bağının kurulmasını sağladı.

¹⁹ Nuh Arslantaş, a.g.e., s.60.

²⁰ Abû'l Farac, Abul Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. II Ankara, 1999, s.399.

²¹ Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi, C.II, s.215,216.

²² Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi, c. I, s.219-220.

²³ Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1996, s.165.

Halkın Zengi ailesine olan bağlılığı çevre hükümdarlar tarafından da bilinirdi. Devletin en güçlü rakibi Eyyubiler, Zengilerin hakimiyat sahları üzerinde gerçekleştirmek istedikleri planlarını uygulamaya koymadan evvel bunu hesaba katarlardı. Atabeg İzzeddin Mesud'un, el-Cezire bölgesindeki ilerleyişi karşısında Seladdin'in Dımaşk'a hâkim olan oğlu el-Efdal, kardeşi ez-Zahir'e ittifak çağrısında bulunarak şöyle demişti:

“Suriye halkının Atabeg ailesine karşı sevgisini bilirsin. Allah'a yemin ederim ki, eğer İzzeddin Mesud Harran'a hâim olursa Haleb halkı sana karşı ayaklanacak ve seni oradan uzaklaştıracaktır. Halbuki sen bunları düşünmüyorsun. Aynı şeyi Dımaşk halkı da bana yapar”²⁴.

2. Gündelik Hayat

2.1. Gezintiler ve Eğlence Mekânları

Ortaçağlarda Musulluların en çok tercih ettiği gezinti yerleri Dicle kıyıları idi. Burası onlar için adeta yazlık görevini görürdü. Sıcakların artmasıyla evlerinden ayrılan Musullular Dicle'nin doğu yakasında suların çekildiği yerlere gelirler bir tür çardağı andıran kamışdan yaptıkları kubbeli yataklarını bu alan üzerine yerleştirirlerdi. Onlar bir yandan nehir havasından istifade ederler diğer yandan da suyun çekildiği verimli kumluk arazide salatalık ve acur yetiştirirlerdi. Yaz mevsimini böyle geçiren Musullular kış mevsimimin başlamasıyla evlerine dönerlerdi²⁵.

Musul, Erbil, Cizre ve Sincar yakınlarında yer alan kimi manastır bağları, bostanları ile bahar aylarında gidilen en güzel gezinti yerleri arasında idi. Hıristiyanlar bu manastırların bazılarında görkemli bayram kutlamaları tertip ederlerdi. Bu kutlamalar esnasında kurbanlar kesilir, şarkılar söylenir, şiirler okunur, şaraplar içilir ve çeşitli eğlenciler düzenlenirdi. Müslümanlar da bu kutlamaları izlemek, hoş vakit geçirmek üzere buralara gelirlerdi. Bu kutlamalar sırasında pek çok ziyaretçiye ev sahipliği yapan ve dönemin en gözde mesire alanları olan bu manastırlar, Musul'un kuzeyine yaklaşık 1 mil uzaklıkta yer alan mihaîl²⁶ Sa'id, el- Hadîse yakınlarındaki Bârkânâ²⁷, Beled'e

²⁴ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.XII, s.86.

²⁵ Kazvinî, Âsârü'l -Bilâd Ahbâru'l-İbad, www.alwaraq.net (Mektebe Turâsiyye -Cuğrafiya). s.188.

²⁶ El-ömerî, mesâlikü'l - ebsâr, c. 1, s.294, 295,296.

²⁷ El-Ömerî, a.g.e., C.I, s.302.

yarım fersah (3 km) uzaklıktaki Ebi Yusuf²⁸, Malasâ'ya yakınlarındaki Kelb²⁹, Cizre civarında Zernûk³⁰ ve Erbil civarındaki Amr İtrail idi³¹

2.2. Oyunlar

Musul halkının en sevdiği oyunlar arasında Türklerin meşhur oyunu “çevgen” yani polo gelirdi. Orta çağlarda her kentte bu işi için hazırlanmış bir veya birkaç alan bulunurdu³². Musul'da Erbil'de bu oyunun oynandığı meydanlar mevcuttu.

Zengiler Devletinin kurucusu İmadeddin Zengi bu oyunu h. 517/m. 1123-1124 yılında Basra şehir meydanında Sultan Mahmud ile oynamıştı³³. Zengi ailesi üyelerinden atabeg İzeddin Mes'ûd b. Kutbeddin Mevdud, Musul meydanında çevgen oynar ve ona emirleri de katılırdı³⁴.

Bir diğer meşhur oyun da Türklerin “kabak oyunu” idi. Nureddin Mahmud b. Zengi, Haleb'in bayraklarla donatılmış el- Ahbar meydanında (Yeşil Meydan) askerlerini toplayarak Haleb ahalinsin önünde bu oyunu oynamıştı³⁵. Ayrıca Dımaşk'da kendi adıyla yani “Atabeg oğlu” meydanı ile bilinen ünlü Gök Meydan'da ve oğlu Melik es-Salih'in sünnet düğününde de bu oyunu icra etmişti. “Bınduk” denilen özel bir aletle kuş avcılığı dönemin en popüler oyunları arasındaydı. Kelimenin aslı farsça olup kurşundan, taştan veya çamurdan yapılan küçük küreler anlamına gelmektedir. Bu spor tutkunları küçük küreleri yaylar aracılığıyla ok gibi fırlatırlardı³⁶.

Usta avcılar bınduklarla avladıkları kuşu şahitlerle birlikte Bağdat'a gönderirler ve bu kuşlar kentin el-Bedriyye denilen kapısına asılır, halife de asılan avların üzerine dinarlar saçarak bu avı getirenleri ödüllendirirdi. H.635/

²⁸ EL- Ömerî, a.g.e., C.I, s.303.

²⁹ El- Öemrî, a.g.e., C.I, s.254.

avını³⁰ Yakut, ag.e., CII,s.511.

³¹ El-Ömerî, a.g.e., C.I, s.288-289.

³² Ali Mazaherî, a.g.e., s.232.

³³ İbnü'l esîr, Atabekiyye, s. 27.

³⁴ İbnü'l esîr , a.g.e., s.186.

³⁵ Bundârî, Sena'l- Barku's- Şâmî, C.I, Beyrut, 1971, s.152.

³⁶ İbnül Fûtî, Havâdisu 'l-Câmia ve'l Tecâribu'l – Nâfia fi'l- Mieti's-Sâbia, Tahkik. Muhti en-Necm, Beyrut, 2003,s.25.

m. 1237-1238 yılında Türkiye Selçuklu sultanı Keyhüsrev b. Keykubad'ın avladığı kuş şahitlerle Bağdat'a ulaşmış ve avın üzerine bin dinar saçılmıştır³⁷. H. 634 / 1236-1237 yılında Musul Emiri Bedreddin Lülü'nün oğlu Rükneddin İsmail, avını hâdım Beşir ve yanına kattığı iki avcı şahitle birlikte Bağdat'a göndermiş, bu av el-Bedriyye kapısına asılarak üzerine 1000 dinar saçılmış ve onu getirenlere de üç bin dinar ile hilatlar verilmişti³⁸. H.638/m.1240-1241 yılında Bedreddin Lülü'nün oğlu emir İbrahim avladığı kuşu babasının elçisi ve şahitlerle beraber Bağdat'a göndermiş, halife de avcı el-Bedriyye kapısına astırarak, üzerine bin dinar saçmış ve avı taşıyanlara da bağışlarda bulunmuştu³⁹.

Dönemin diğer oyunları, cirit, okçuluk ve at yarışları idi. Atabeg İmadeddin zengi, at yarışlarını sever ve sık sık at yarışları düzenlerdi İbni Cübeyr, Dımaşk tan geçerken, daha önceleri Atabeg Nureddin Mahmud'un hizmetinde uzun yıllar bulunmuş olan sultan Selahaddin Eyyubi'nin şehir meydanında cirit oynadığını, at yarışları tertip ettiğini ve oğullarının da okçuluk talimleri yaptıklarını nakletmektedir⁴⁰.

2.3. Avcılık

El-cezire bölgesi eskiden beri av bakımından zengin yerler arasında idi. Dicle, Fırat, büyük ve küçük Zap, Habur, Hirmas ve diğer su boyları özellikle su kuşları bakımından zengin yerlerdi. Fırat kıyılarındaki kamışlıklarda bol miktarda keklik mevcuttu⁴¹. Hısn keyfa da avın çoğunu dağ keçileri oluşturuldu. Avcılar onları vadilere gerdikleri ağ sayesinde avlardı⁴².

Ortaçağ İslâm dünyasında avcılık emirler ve devlet adamları arasında bir eğlence ve spor anlayışı ile yürütülürdü. Onların bu işe tam teşekküllü hazırlanırlardı. Çok sayıda korucuları koruduğu av köpekleri, tazi, yay, oluklu ok, kement ve ağlarla avlanırlardı. Avlanma esnasında en fazla şahin veya

³⁷ İbnül Futi, a.g.e., s.93.

³⁸ İbnü'l Fûtî, a.g.e., s.87.

³⁹ İbnül Futi, a.g.e., s. 119.

⁴⁰ İbn Cübeyr a.g.e., s. 213.

⁴¹ Usame İbn Munkiz, Kitabul- İtibâr, Trk trc. İbretler Kitâbı, Çev: Yusuf Ziya Cömert, İstanbul,1992,s.284.

⁴² Usâme İbn Munkiz, a.g.e., s.252.

doğandan istifade ederlerdi. Doğanla avlanma tarzı ile avlanmanın önüne geçmiş durumdaydı⁴³.

Zengiler döneminde ava çıkmak, av esnasında kullanılan yöntemler, silahlar ve av sırasında uyulması gereken kurallar tam bir bütünlük arz ederdi. Atabeg İmadeddin Zengi en çok nehir boylarındayken avlanmayı tercih ederdi. Onun çok sayıda atmaca, şahin, dağ şahini gibi av kuşları vardı, kendisi en çok bu metodu kullanarak avlanırdı. Av esnasında onun av şahinlerini taşıyan taşıyan özel görevlileri bulunurdu, şahinciler adet olduğu üzere Zengi'nin de bulunduğu gurubun önünden giderlerdi. Dağ şahinlerini taşıyanlar ise arkadan gelirlerdi ve bu şahinler onların bileklerinin üzerinde dururdu. Yine adet olduğu üzere davullar çalınır ve şahinciler taşıdıkları şahinleri su kuşlarının üzerine salarlardı. Bu şahinlerin ardından da dağ şahinleri salınırdı. Dağ şahinlerinin avcılıkta önemi pek büyüktü. Onlardan dağ eteklerine yönelen keklikleri avlamak için istifade edilirdi⁴⁴.

Atabeg İmadeddin, vahşi hayvan avına çıkmadan da zevk alırdı. O en iyi okçulardandı. Önce av mekânı civarında çadırlar kurulu, ardından avın bulunduğu noktaya ulaşılır, kimsenin giremeyeceği ölçüde avın etrafında halka oluşturulur, harekete geçtiğinde okla vurulur ve hemen kesilirdi. Usâme İbn Munkız, İmadeddin Zengi'nin böyle bir av sahnesine Nusaybin taraflarındaki Hirman nehri kıyısında ceylan avlarken şahit olmuştu. Atabeg İmadeddin Zengi'nin tercih ettiği diğer bir av mekânı da Sincar idi⁴⁵

Halkın avlanma esnasında kullandığı değişik silahları vardı. Onlar özellikle küçük kuşları üflemlerle borularla avlayabiliyorlardı⁴⁶. Kalkaşendî'nin ez-Zabtâne olarak söz ettiği bu avlanma aleti, uzun tahtadan mamul olup içi boş mızrak gibi idi. Avcılar çamurdan mamul küçük küreleri bu boruların içine

⁴³ Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, İstanbul,1972, s. 235-236.

⁴⁴ Usâme İbn Munkiz, a.g.e., s. 27- 248.

⁴⁵ Usâme İbn Munkiz, a.g.e., s.249.

⁴⁶ Salâh el -Ubeydî, "el-Hasâisu'l-Amme li Medreseti'l-Musul fil-Tuhafi'l-Madeniyye", Mecelle Sumer, C. XXIV/I-II,s.133-134.

koyara güçlü bir şekilde üflerler ve sonra bu küçük küreler oradan çıkar, kuşa isabet ederdi⁴⁷.

3. Salgın Hastalıklar

Zengiler döneminden yalâşık yüz yıl evvel Musul ve çevresi pek çok salgın hastalıkla sarsılmış ve nüfusun büyük bir kısmı bu salgınlar esnasında hayatını kaybetmiştir. Yaklaşık bir buçuk asır Musul ve çevresinin hâkimleri olan zengiler zamanında sağlık alanında ulaşılan noktayı göstermesi bakımından daha önceki dönemlerde bölgede yaşanan bu salgınlara ve yarattığı sonuçlara değinilmesi faydalı olacaktır.

Zengilerden yaklaşık yüz yıl evvel bölgeyi tamamıyla etkisine alan ilk salgın h. 423/m. 1031-1032 yılında yaşanan büyük kuraklığın ardından kendisini göstermiş ve Musul'da çiçek hastalığından pek çok kişi hayatını kaybetmişti. Bu salgından ölenlerin dört binini sadece çocuklar oluşturuyordu⁴⁸. Bu salgından iki yıl sonra Suriye ve Irak'a kadar yayılan boğmacadan yine Musul'da pek çok kimse ölmüş bazı evler ahalisinin tamamı bu salgın esnasında ölmesi sonucunda kapanmıştı⁴⁹. h. 439/m.1048-1049 yılında yaşanan kıtlığın ardından Irak, el-Cezire ve Musul'u etkisi altına alan ikinci kıtlık dalgasını korkunç bir veba salgını takip etmiş ve çok sayıda insan bu nedenle hayatını kaybetmişti. Ölenlerin sayısının çokluğundançarşılar ve Pazar yerleri boşalmıştı⁵⁰. h.469/m.1076-1077 yılında yaşanan vebada el Cezire, Irak ve Suriye de çok sayıda insan ölmüş, bu sebeple mahsuller toplanamamıştı⁵¹.

Zengilerden önce Musul bölgesini kasıp kavuran veba salgını zengiler döneminde sağlık kuruluşlarına önem verilmesi, çevre temizliğinin sağlanmasına paralel olarak yaklaşık bir buçuk asırlık hâkimiyet dönemlerinde sadece iki kez yaşanmıştır. İlk veba salgını h.575/m.1180 yılının sonlarına doğru patlak vermiştir. Suriye, el-Cezire, Irak, el-Cibâl ve diğer pek çok yeri

⁴⁷ Kalkaşendî, a.g.e., C.II, s.138.

⁴⁸ İbnü'l Esîr, el-Kâmil, C.IX, s.326.

⁴⁹ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.IX, s.336.

⁵⁰ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.IX, s.412.

⁵¹ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.X. s.102.

etkileyen bu veba salgını menenjit salgını takip etmiş ve pek çok insan ölmüştür. İkinci veba salgını 1225 yılında yaşanan kıtlık esnasında ortaya çıkmış ve pek çok kişinin hayatıyla sonuçlanmıştır⁵². H. 600/m.1203-1204 yılında, Musul'dan Irak'a kadar olan bölgede adı bilinmeyen bir salgın sebebiyle yine pek çok kişi hayatını kaybetmiştir⁵³.

4. Depremler ve Diğer Faaliyetler

Irak'ın kuzeyi, Hakkâri ve Cizre bölgesi birinci derecede deprem kuşaklarıdır. Ortaçağlarda bu bölgeler kimi zaman şiddetli kimi zaman hafif ölçekte depremlerle sarsılmışlardır. Dicle, Büyük Zap, Küçük Zap ve diğer nehirlerin yakınlarında yer alan yerleşim yerleri yağışın çok olduğu dönemlerde sel taşkınlarına maruz kalmıştır.

h.521/m.1127-1128 yılında Erbil ve civarında şiddetli bir deprem yaşanmış, Sincar'da çok sayıda ölümle sonuçlanan büyük bir sel felaketine maruz kalmıştır⁵⁴. H.524/m.1129 yılı bahar mevsiminde sağanak yağışlardan zarar gören Musul şehri, yıldırımların sebep olduğu yangınlara teslim olmuş ve bu olay esnasında pek çok kişi de hayatını kaybetmiştir⁵⁵. Bu olaydan dört yıl sonra Musul ve civarı bu kez şiddetli bir depremle sarsılmış, Irak, el-Cibal bölgesi ve diğer yerlerde de etkili olan bu deprem esnasında çok sayıda insan ölmüştür⁵⁶. 1137 yılının Sonbaharında Musul, el Cezîre bölgesinin tamamı, Irak, Suriye ve diğer yerler pek çok kişinin ölümüyle sonuçlanan şiddetli depremle bir kez daha sarsılmıştır. 1138 yılında Suriye, Musul'un merkezi olduğu el-Cezîre bölgesi ve birçok yerde çok sayıda şiddetli depremler yaşanmış ve Halep şehri adeta harabeye dönmüştür. Bu felaketten dört yıl sonra Musul bölgesi bu kez ardı arkası kesilmeyen sağanaklara teslim olmuş, Dicle nehrinin suları yükselmiş ve yaşanan sel felaketi ile şehir harabeye dönmüş 1000 kadar ev yıkılmış, 1000 kadarı da harap olup yıkılmağa yüz tutmuş ve enkaz altında kalan çok sayıda insan ölmüştür. Aynı şekilde Bağdat'taki evlerin de çoğu sular

⁵² İbnü'l Esîr, a.g.e., s. C.IX, s.361.

⁵³ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.X, s.52-54.

⁵⁴ İbnü'l Esîr, Atabekiyeye, s.20.

⁵⁵ Abû'l Farac, a.g.e., C. II, s.362-363.

⁵⁶ İbnü'l Esîr, el-Kâmil, a.g.e.,C.XI, s.40.

altında kalmıştır⁵⁷. Şubat 1208 yılında Musul yeni bir depremle sarsılmış ancak bu deprem herhangi bir tahribata yol açmamıştır⁵⁸. 1225 yılında Musul merkez olmak üzere Irak, el-Cezîre ve diğer yerlerde deprem meydana gelmişse de⁵⁹ asıl büyük deprem, h.623/m.1226 yılının Kasım Ayında yaşanmış ve bu depremin etkileri pek çok yerde hissedilmiştir. Otuz gün devam eden depremin merkezi Şehrezûr'da olup, şehrin büyük bir kısmı ile şehir kalesi harabeye dönmüştür. Ayrıca buraya yakın yerlerde altı kadar kale yıkılmış, civar köylerin büyük bir kısmı bu depremin etkisiyle tamamen harap olmuştur⁶⁰.

Sonuç

Musul merkez olmak üzere kurulan Zengiler Devleti, el-Cezîr bölgesinin Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar bölgeleri ile Haleb'i içine alan geniş sınırlara sahip siyasi bir teşekkül olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Zengi'nin ölümünden sonra Haleb ve Musul olmak üzere iki kola ayrılan Zengiler Devleti'nin Musul şubesi yalışı bir asır Irak'ın kuzeyinde siyasi varlığını devam ettirmiştir. Selahaddin Eyyubi'nin ortaya çıkışıyla Musul Atabegleri, otoritelerini korumaya veya ülkenin toprak kaybını önlemeye çalışmışlardır. Atabeg Nureddin Arslanşah'ın ölümünden (1211) sonra nâib Bedreddin Lülü'nün devlet üzerindeki nüfuzu artmış ve Musul Atabegleri sadece birer sembol olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Zengiler, Musul ve çevresinde, farklı kültürel katmanların üzerine kurulmuş; sosyo-ekonomik yapının ve kentsel dokunun gelişmesinde önemli roller üstlenerek Türk kültürüne hizmet etmişlerdir. Onlar, kendilerinden evvel bu bölgenin Selçuklu hakimlerinin bıraktıkları kültürel mirasın tamamlayıcısı olmuşlardır.

Kaynakça

Abûl Farac, *Abû'l Farac Taribi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C.I-II, Ankara,1999.

⁵⁷ İbnü'l Kesîr, a.g.e., C. XII, s.486-487.

⁵⁸ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.XII, s.230.

⁵⁹ İbnü'l Esîr, a.g.e., C. XII, s. 405.

⁶⁰ İbnü'l Esîr, a.g.e., C.XII, s.426.

Ataoglu, Remzi, Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1989, s.64-66.

Bezer, Gülay Öğün, *Zengiler (1127-1233)*” Türkler, C.IV,s.803-813.

Bundârî, *Senâ'l- Barku's- Şâmî*, C.I, Beyrut,1974.

Coşkun, Alptekin, The Reign of Zangi, Erzurum, 1978.

Coşkun Alptekin, “Zengi” İslâm Ansiklopedisi, C.XIII, s.526-532.

İbn Cübeyr, *Rıziletu'l- Kınanî*, Trk trc. Endülüsten Kutsal Topralara, Seyahatname İbn CÜBEYR, çev. İsmail Güler, İstanbul,2003.

İbn Fazlan Seyahatnâmesi, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul,1975.

İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, Trk trc. İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't Târih Tercümesi, Çev. Abdülkerim Özaydın- Ahmet Ağırca, C. I-XII, İstanbul,1987.

İbnü'l Esîr, *et-Taribu'l-Bâbir fi'd-Devleti'l- Atabekîyye bi'l-Musul*, Tahkik. Abdulkadir Tuleymat, Kahire,1963.

İbnül Fûtî,*Havâdisu 'l-Câmia ve'l Tecâribu'l- Nâfia fi'l- Mieti's-Sâbia*, Tahkik. Muhdi en-Necm, Beyrut, 2003.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n- Nihâye*, Trk trc. Büyük İslâm Tarihi, C. I-XV, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 2000.

Elisseef, Nikita, *Nurad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades*, (511-568/1118-1174), C.I-III, Damascus, 1967.

El-Ömerî, Mesâlikü'l- Ebsâr fi Memâliki'l- Emsâr, C.I, Tahkik.Ahmed Zeki Bâşâ, Kaire,1924.

El-Ubeydî, Salâh, “*el-Hasâisu'l- Amme li Medreseti'l -Musul fi'l -Tubafi'l-Madeniyye*”, Mecelle Sumer, C. XXIV/I-II, Bağdat, 1968, s.131-138.

Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Smaât'l -İnşâ*, C.I-XIV, Yayınlayan. Muhammed Abdürresûl İbrahim, Kahire,1913-1920.

Makdisî, *Absenü't –Tekâsim fî Marîfeti'l-Ekâlîm*, Yayınlayan. M.J. De. Goeje, Leiden 1906.

Runciman, Steven Haçlı Seferleri Tarihi, C.II, Ankara, 1987.

Salâh el –Ubeydî, “el-Hasâisu'l-Amme li Medreseti'l-Musul fil-Tuhafi'l-Madeniyye”, Mecelle Sumer, C. XXIV/I-II,s.133-134.

Suryanî Patrik Mihailin Vakainamesi, C.I-II, Çev. Hırant D. Andreasyon, Ankara,1944, TTKKütüphanesi Tercümeleer bölümü, No:ter/44.

Şerephan, *Şerefname*, Çev. M. Emin Bozarıslan, İstanbul, 1990.

Turan, Osman, *Türk Cibân Hâkimiyeti Mefkâresi Tarihi*, İstanbul,1996.

Usame İbn Munkiz, *Kitabul- itibâr*, Trk trc. İbretler Kitâbı, Çev: Yusuf Ziya Cömert, İstanbul,1992.